

PHASELIS

Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi
Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies

Issue IV (2018)

Dorylaion'dan Yeni Bir *Hosios kai Dikaïos* Adağı ve Atlı Tanrı Üzerine Bazı Düşünceler

A New Hosios kai Dikaïos Votive Inscription from Dorylaeum and Thoughts on Horse Rider God

Emre ERTEN

The entire contents of this journal, *Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies*, is open to users and it is an 'open access' journal. Users are able to read the full texts, to download, to copy, print and distribute without obtaining the permission of the editor and author(s). However, all references to the articles published in the e-journal *Phaselis* are to indicate through reference the source of the citation from this journal.

Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies is a peer-reviewed journal and the articles which have had their peer reviewing process completed will be published on the web-site (journal.phaselis.org) in the year of the journal's issue (e.g. Issue III: January-December 2017). At the end of December 2016 the year's issue is completed and Volume IV: January-December 2018 will begin.

Responsibility for the articles published in this journal remains with the authors.

Citation E. Erten, "Dorylaion'dan Yeni Bir *Hosios kai Dikaïos* Adağı ve Atlı Tanrı Üzerine Bazı Düşünceler". *Phaselis* IV (2018) 199-217. <http://dx.doi.org/10.18367/Pha.18013>

Received Date: 14.06.2018 | Acceptance Date: 11.09.2018
Online Publication Date: 08.10.2018

Editing Phaselis Research Project
www.phaselis.org

Dorylaion'dan Yeni Bir *Hosios kai Dikaio*s Adağı ve Atlı Tanrı Üzerine Bazı Düşünceler

*A New Hosios kai Dikaio*s Votive Inscription from Dorylaeum and Thoughts on Horse Rider God

Emre ERTEN*

Öz: Bu çalışmada Dorylaion antik kentinin hemen kuzeydoğusundaki Cumhuriyet Köyü'nde bulunmuş olan yeni bir *Hosios kai Dikaio*s adağı ele alınmaktadır. Bölgede yaygın olarak tapınım gören bu tanrının Kuzeydoğu Lydia'da atlı tanrı olarak ve tek başına tasvir edildiği ileri sürülmekte, Kuzeybatı Phrygia'da ise bir çift olarak tasvir edildiği bilinmektedir. Çalışmada yeni eser üzerindeki atlı tanrının çeşitli ipuçları yardımıyla *Helios* olarak yorumlanabileceği vurgulanmakta ve bu bağlamda Kuzeydoğu Lydia'daki atlı tanrı tasvirlerinin *Hosios kai Dikaio*s olarak tanımlanmasıyla ilgili farklı görüşler sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Hosios kai Dikaio*s, Adak Yazıtı, Dorylaion, *Helios*, Atlı Tanrı

Abstract: In this study, a new votive inscription for *Hosios kai Dikaio*s found in Cumhuriyet Village, northeast of the ancient city Dorylaion, is presented. It is asserted that this widely worshipped god is a horse riding god in northeastern Lydia and depicted alone; on the other hand, it is depicted in Phrygia, as known, as a couple. In this study, it is asserted that the horse riding god on this new votive-relief offering stele can be explained as *Helios* with help of some tips, and is presented different opinions about the northeastern Lydian horse riding god reliefs.

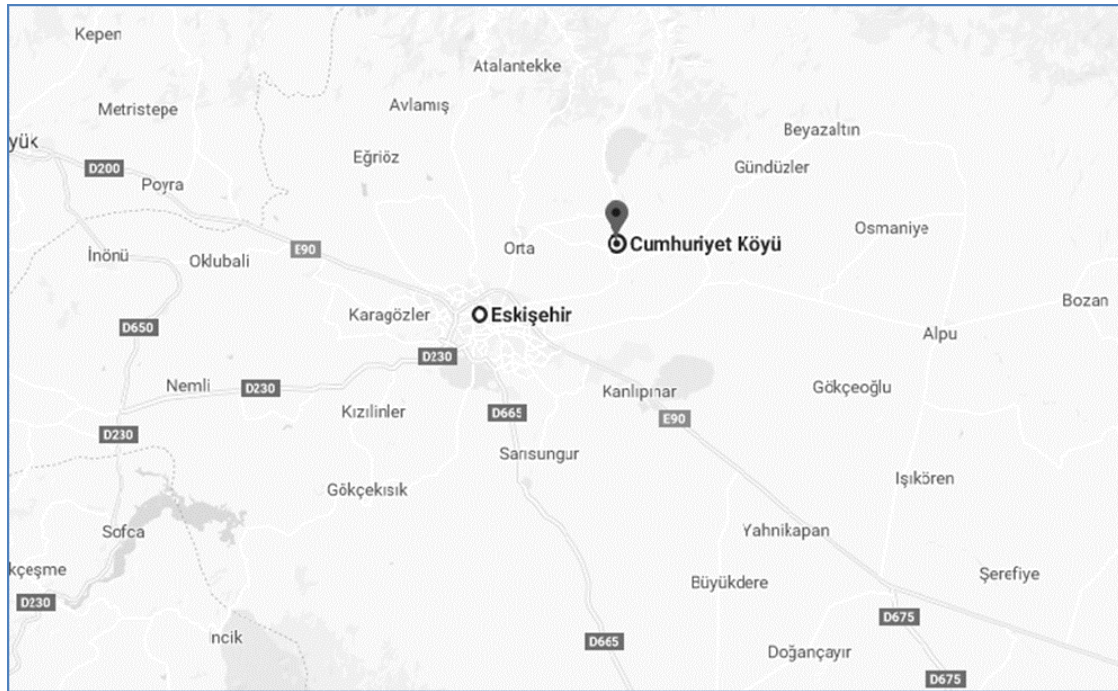
Keywords: *Hosios kai Dikaio*s, Votive Inscription, Dorylaion, *Helios*, Horse Riding God

Eskişehir'in Tepebaşı ilçesine bağlı Cumhuriyet Köyü'nde (Hrt. 1) gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları esnasında, antikçağda Phrygia Bölgesi'nde yaygın biçimde tapınım gören *Hosios kai Dikaio*s'a (Kutsal ve Adil Tanrı) sunulmuş *naikos* tipi bir adak steli tespit edilmiştir (Fig. 1). Yazıtlı kısmın hemen üstünde yer alan yarım daire şeklindeki alınlıkta çıplak bir atlı tanrı tasviri yer almaktadır. Sağa doğru hareket halindeki atın bacakları taş ustasının figürü sığdırma gayreti nedeniyle vücuduna oranla kısadır, başı ve yeleleri daha özenlice işlenmiştir. Atın gövdesinin arka ve ön kısmı arasında belirgin bir orantısızlık vardır. Atlı tanrının başında beş adet geniş ışın demeti bulunmakta olup, yüzü ve vücudunun üst kısmı frontal durumdadır. Saçları, yuvarlak biçimli başı-

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul. emre.erten@istanbul.edu.tr

Dorylaion ve teritoryumunda sürdürdüğümüz proje kapsamında yurt dışı kitaplık çalışmaları için 2219-2016/2 bursu ile sağladığı destekten dolayı Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK); arazi çalışmalarımıza sağladığı her türlü destekten dolayı İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne (BAP), YADUP proje no.: 24459; eserin tarafınca yayınlanması konusunda onay veren Doç. Dr. Hakan Sivas'a ve makaleyi gözden geçirme inceliğini gösteren Prof. Dr. Murat Arslan'a teşekkürü bir borç bilirim. Araş. Gör. Dr. Evren Türkmenoğlu'na da ayrıca teşekkür ederim.

nın etrafında bir kubbe/başlık gibi yanlardan kulak hizasına kadar inen ve sakalsız genç biri olarak tasvir edilen figürün burnu ve ağzı kırık durumdadır. Gözleri ise oldukça iri ve belirgindir (Fig. 2). Sol eliyle olasılıkla dizginleri tutmakta, karın hizasındaki sağ kolunun altında ise bir kısmı sağ bacağının üzerinde duran ucu aşağıya dönük bir obje (*cornucopia*) görünmekte olup, içinden dökülen bazı nesneler belli belirsiz görülmektedir. Atlının sağ kolunun dirsek hizasında bir kısmı elindeki objenin arkasında kalan çiçek benzeri bir tasvir yer almaktadır (Fig. 3). Bu atlı tasvirinin hemen altında ise sağında ve solunda Dor başlıkları olan silindir biçimli birer sütunun arasında sekiz satırlık Hellence yazıt mevcuttur (Fig. 4). Yazıttaki harflerin dizilişi oldukça özensizdir (Fig. 5). Sütun başlıkları aşınmış olup, sağdaki sütunun bir kısmı kırıktır. Yazıtın hemen altında iki sütun kaidesi arasında yan yana iki adet frontal boğa/öküz başı tasvir edilmiştir (Fig. 6).

Hrt. 1. Eskişehir, Tepebaşı İlçesi, Cumhuriyet Köyü

Şu anda bulunduğu yer: Tepebaşı ilçesi Cumhuriyet Köyü/Mehmet Köse'nin evi. Geliş yeri: Köylülerin ifadesine göre Sekiören Köyü. Ölçüler: Yük. 74 cm.; Gen.: 35 cm. (üst), 26 cm. (orta), 33 cm. (alt); Der.: 13 cm. (üst), 11 cm. (orta), 13 cm. (alt); H.y.: 2-2,5 cm.

Ἀγαθῇ τύ-	“İyi talihle! Aurelius
2 χῆι · Αὐρήλιο-	Mennes kendisi ve
ς Μέννης	sahip olduğu her şey
4 ὑπὲρ ἑαυτο-	için (bu) adağı Hosios
ῦ κε τῶν εἰδ-	ve Dikaïos’a (sundu)”.
6 ἰὼν πάντ-	
ων Ὅσιω κε Δι-	
8 κίω (sic.) εὐχίην.	

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

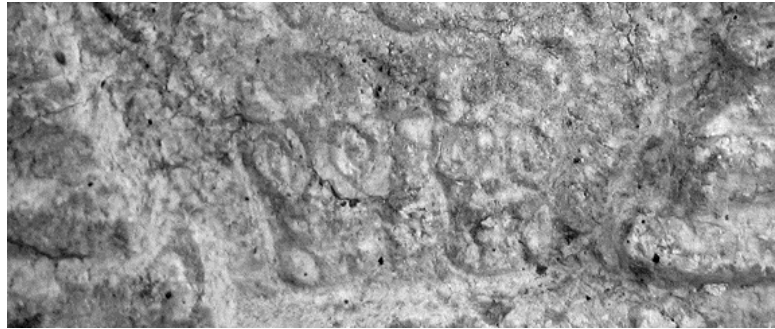

Fig. 5

Satır 3: Μέννης yazıtlarda az görülen bir isim olup, adağımızın buluntu yeri olan Dorylaion'da başka bir yazıtta daha karşımıza çıkmaktadır¹. Kotiaieion'dan da benzer bir isim olarak Μεννᾶς bilinmektedir². Ayrıca Bithynia (?), Bizye, Krannon, Lesbos, Perge, Thessalia ve Tomis yazıtlarında da Μέννης adına az da olsa rastlanmaktadır³ ve aynı isme sahip bir de Kyme tiranı bilinmektedir⁴. İsmi kökeni tartışmalı olup, bir Hellen adı olan Μεννέας veya Μέννης ile bağlantılı olduğu düşü-

¹ MAMA 5, no. 188.

² Buckler *et al.* 1925, 171, no. 162.

³ Bensele 1911, 900; Merkelbach – Şahin 1988, no. 2, 151, 153; *IPrusa* 1055; *LGPN* 5A, 300; ayrıca bk. http://clas-igpn2.classics.ox.ac.uk/cgi-bin/igpn_search.cgi

⁴ Söz konusu tiran için bk. Hanslik 1931, 896.

nülmekte⁵, ancak Anadolu kökenli olabileceği de öne sürülmektedir⁶.

Satır 7: Satırın başındaki -ω ile -v harfleri tam bir ligatür yapmasa da taş ustası *nū* harfini unutmuş olmalıdır ki sığdırabilmek için bunun bir kısmını sonradan *omega*'nın sağ üst boşluğunun içine yazmıştır (Fig. 6).

Fig. 6

Satır 7-8: Külte ait çok sayıda yazıtta tanrının adı genellikle Ὅσιω καὶ Δικαίω şeklinde geçmektedir⁷. Dikaios isminin bu şekilde kullanımının yanı sıra Δικέω olarak da kaydedilmiş pek çok örnek bilinmektedir⁸. Bazı yazıtlarda da Ὅσια καὶ Δικαία⁹ veya Ὅσιοι καὶ Δίκαιοι¹⁰ yahut az da olsa Ὅσιον καὶ Δίκαιον¹¹ görülebilmektedir. Yazıtımızda ise her iki tanrının adı çoğunlukla rastlandığı gibi *masculinum singularis dativus* formdadır ve Hosios'ta herhangi bir farklılık yoktur (Ὅσιω). Dikaios ise büyük olasılıkla taş ustası tarafından yanlışlıkla *kappa*'dan sonra yalnızca bir *iota* ile (Δικίω) teşkil edilmiştir (Fig. 6). Ayrıca bazı yazıtlarda bu iki tanrının isminden yalnızca birine yer verilmekte olup Hosios'un Dikaios'a göre daha sık anıldığı bilinmektedir¹². Bazı yazıtlarda ise Hosios ve Dikaios'un arasında "καὶ" bağlacının kullanılmadığı görülmektedir¹³. Elimizdeki yazıt hem iki tanrının beraber anıldığı hem de isimlerinin arasında bu bağlacın yer aldığı yazıtlara yeni bir örnektir.

Roma vatandaşlık hakkını almış olduğu anlaşılan Mennes'in baba adı yazıtta zikredilmemiştir. Aurelius ismi, genellikle taş ustalarının yerden kazanma gayretiyle kısaltma olarak verilirken burada açık biçimde yazılmış olması yazıt hazırlanırken baba adına yer bırakma düşüncesinin olmadığına da işaret edebilir. Diğer yandan söz konusu *nomen gentilicium* ilk bakışta *constitutio Anto-*

⁵ Yine benzer isimler olarak Μενῶς (Erythrai), Μένης, Μέννυς (Nikomedea) ve Μέννυς (Aspendos) için bk. Zgusta 1984, no. 900.

⁶ Bechtel 1917, 307, 312; Robert 1963, 226, not 7; Zgusta 1984, 310, no. 900, not 184.

⁷ Bazı örnekler için bk. Rcl 1991, no. 1, 3, 4-8, 13, 14, 16, 21, 29, 35, 39, 41, 46, 89, 100, 101, 104, 107, 109; Tanrıver 2003, 29.

⁸ Rcl 1991, no. 19, no. 20, 22, 27, 30, 32-34, 36-37, 40, 47-49, 51-52, 56-61, 64, 66-67, 72, 74, 76-77, 81, 86, 92 (Δικίω); Rcl 1992b, no. 1, 3-4; Akyürek-Şahin 2004a, no. 1- 3, 6.

⁹ Rcl 1991, no. 3.

¹⁰ Rcl 1991, no. 25-26, 28, 95-96.

¹¹ Rcl 1991, no. 88 (Ὅσιον Δίκαιον), 94, 105, 111.

¹² Rcl 1991, no. 23-24 (Δίκησι), 31, 32 (Ὅσια), 38, 42-43, 45, 71, 79?, 83, 85, 87 (Ὅσειω), 90, 93, 98?, 99, 108 (Θεῶ Δικαίω); Rcl 1992b, no. 6.

¹³ Rcl 1991, no. 1, 20, 21, 29-30, 35, 37, 47-48, 57-58, 60-64, 67, 70, 72, 88-89; 1992b, no. 4; Akyürek-Şahin 2004a, no. 3, 4 ve 6.

niniana ile bağlantılı görünmesine rağmen, bunun kısaltma yerine açık bir şekilde yazılmış olması yazıtın tarihlenmesi açısından iki farklı duruma işaret etmektedir. Zira *constitutio Antoniniana*'dan sonra söz konusu *nomen gentilicium*'un büyük çoğunlukla kısaltma olarak gösterildiği, Roma vatandaşlık hakkını bu kararnameden önce alanlara ait az sayıdaki örnekte ise yazıtımızdaki gibi açık biçimde kullanıldığı düşünülmektedir¹⁴. Bu durumda yazıtımızı MS 212 öncesine ait bu tür örnekler arasında da sayabiliriz. Buna karşılık *constitutio Antoniniana* ile beraber söz konusu *nomen gentilicium*'u kullanma alışkanlığının bir anda yerleşmediği, zira MS 212'den hemen sonraya tarihlenen yazıtlarda Aurelius'un kısaltma olarak kullanımının az görüldüğü ve kısaltma şeklindeki örneklerin sonradan yaygınlaştığı¹⁵ göz önünde tutulursa yazıtın MS 212'den hemen sonraya tarihlenmesi de mümkündür. Neticede bu iki husus elimizdeki eserin MS II. yüzyıl sonları ile MS III. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlenebileceğine işaret etmektedir. Şüphesiz bu noktada yazıttaki harf karakterleri ve eser üzerindeki atlı tasvirinin stil özellikleri de önem kazanmaktadır. Yazıtımızdaki harflerin düzensiz yazımı bir yana bırakılırsa genel hatlarıyla MS II-III. yüzyıla tarihlenmek mümkündür¹⁶. Eser üzerindeki atlı tasvirinin stil özellikleri ise Kotiaion'un güneyinde Tembris (Porsuk) civarındaki adaklarda görülen; saçların başın çevresini bir kubbe/başlık gibi sarması, başın yuvarlak ve gözlerin büyük oluşu gibi özelliklerle benzerlik göstermekte ve bu bakımdan MS II. yüzyılın ortalarından daha sonraya işaret etmektedir¹⁷. Ayrıca Phrygia Bölgesi'nde ele geçen adak stellerinin üretildikleri zaman aralığının genel olarak MS II. yüzyıl ortaları ile MS III. yüzyılın ortaları arasına yerleştirilmesi¹⁸ ve *naiskos* tipi adak stellerinde iki yanda görülen sütunların, başlangıçta eserimizde olduğu gibi silindir biçimliyken MS yak. 230/240'dan itibaren dikdörtgen şekle dönüşmesi de¹⁹ tarihlleme konusunda yardımcı ipuçları olarak görülebilir.

Bireysel nitelikli bu adak yazıtında Mennes'in *Hosios kai Dikaïos*'a kendisi ve "sahip olduğu her şey için" sunuda bulunduğu vurgulanmakta olup bu tanrıya ait adaklarda benzer ifadelerle çok sık rastlanmaktadır²⁰. Lydia ve Phrygia'da yaşayanların kendileri, aileleri, hayvanları ve tüm malları için *Hosios kai Dikaïos*'a bu tür sunularda bulundukları bilinmekte olup, bunlardan bazıları da sağlık içeriklidir²¹. Mennes'in sunuda bulunduğu *Hosios kai Dikaïos* kültüyle ilgili epigrafik buluntuların büyük kısmı bilindiği gibi Kuzeybatı Phrygia'dan ele geçmiştir, ayrıca Kuzeydoğu Lydia bölgesinde de önemli miktarda eser mevcuttur²². Bunların dışında başka bölgelerde de az ve dağınık da olsa buluntular mevcuttur. Kültün çıkış noktasının Phrygia Bölgesi ve hatta eserimizin buluntu yeri yakınındaki Dorylaion olduğu kabul edilmektedir²³. Kütahya'nın güne-

¹⁴ Lochman 2003, 221, not 23.

¹⁵ Lochman 2003, 221, not 24-25.

¹⁶ Ancak harf karakterlerine dayanarak yapılan tarihllemelerin çoğu zaman kesin sonuç vermekten uzak olduğu da bilinmektedir, bkz. Corsten 1987, 189-190.

¹⁷ Lochman 2003, 107.

¹⁸ Lochman 2003, 196, 234.

¹⁹ Lochman 2003, 92.

²⁰ Ricl 1991, no. 3, 8, 10, 19-24, 27, 29-30, 33-34, 36-39, 42, 44, 51-52, 56-64, 67-69, 71-72, 74, 76-77, 79, 83, 85-87, 89, 92; Lochman 2003, kat. no. II 488, 502-503, 508, 510-511, 515.

²¹ Akyürek-Şahin 2004b, 5.

²² *Hosios kai Dikaïos* kültüne ilişkin buluntular ve bilgi için bk. Ricl 1991, 1-70; 1992a, 71-103; 2008, 563-579, no. 1-58; Lochman 2003, 199-205; Akyürek-Şahin 2004a, 132-148, not 4; 2004b, 1-18; 2010, 267-280; 2011, 132-134; Erten – Sivas 2011, 185-196; Corsten – Ricl 2012, 143-151; Güney 2018, 101-117.

²³ Lochman 2003, 204-205; Akyürek-Şahin 2011, 133, not 50. Ayrıca bk. Ricl 1991, no. 19-35; Akyürek-Şahin 2004b, 2, not 11. Buna karşılık Mysia Bölgesi'ndeki bir epigramın külte dair en erken tarihli buluntu olduğu düşünülmektedir, bk. Petzl 1992, 143-147.

yindeki Yaylababa Köyü'nde de tanrıya ait önemli bir kutsal alan mevcuttur²⁴. Ele geçen yazıtlarda pek çok tanrının *Hosios kai Dikaios* ile beraber anıldığı veya tasvir edildiği bilinmektedir²⁵. Ancak bütün bunların arasında Apollon ve Men'in özel bir yeri olsa da özellikle güneş tanrısı Helios, *Hosios kai Dikaios* kültü ile çok sıkı bir bağlantı içindedir²⁶. Zira *Hosios kai Dikaios*'un her şeyi gören ve duyan Helios'un emrindeki daha alt düzeyde tanrılar olduğuna inanılıyordu²⁷. Bilindiği gibi Helios da antikçağda *Hosios kai Dikaios* gibi tanrısala adalet kavramıyla ilişkilendirilmekteydi²⁸. Yapılan çalışmalar kültün ilk zamanlarında *Hosios kai Dikaios*'un daha güçlü bir tanrı olan Helios'un emrinde olduğunu, ancak ilerleyen dönemlerde nispeten daha bağımsız bir yapıya büründüğünü göstermektedir²⁹.

Elimizdeki yazıtta da başka bir tanrısala varlıktan söz edilmemekte, dolayısıyla *Hosios kai Dikaios* bağımsız bir görünüm sergilemektedir. Ancak bu noktada yazıtlı kısmın hemen üzerindeki "atlı tanrının" kimliği şüphesiz önem kazanmaktadır. Bilindiği gibi *Hosios kai Dikaios* esas olarak iki farklı ikonografide karşımıza çıkmaktadır. Kuzeydoğu Lydia'da, elimizdeki adağa benzer şekilde bazen ışın tacıyla bazen de ışın tacı olmaksızın, sırtında peleriniyle tek başına atlı bir tanrı olarak tasvir edildiği kabul edilmekte olup, bunun haberci tanrı kimliğiyle bağdaştığı ve at üzerinde gezerek insanların yaptığı iyilik ve kötülükleri Helios'a bildirdiği düşünülmektedir³⁰. Ancak bu noktada ister istemez Kuzeydoğu Lydia'daki *Hosios kai Dikaios* adaklarında tek başına betimlenen bu atlı figürün (bilhassa başında ışın tacı olanların) neden bu tanrıyla güçlü bir kültürel bağlantısı olan Helios ile ilişkilendirilmediği sorusu akla gelmektedir. Gerçekten de Helios'un bu adaklarda daha sonra değineceğimiz bazı ipuçlarında olduğu gibi "atlı tanrı olarak" tasvir edilmiş olması tümüyle ihtimal dışı mıdır?

Bu bağlamda söz konusu bölgede Εἷς καὶ Μόνος Θεός (= eşsiz³¹ ve tek tanrı) olarak anılan ancak niteliği tam olarak anlaşılamayan bir tanrının varlığı ilgi çekicidir. Nitekim Kula'dan bir yazıtta τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου θεοῦ καὶ τοῦ Ὀσίου καὶ Δικαίου rahibinden söz edilmekte olup, bu yazıt bir yandan Εἷς καὶ Μόνος Θεός ile *Hosios kai Dikaios* arasındaki güçlü bağlantıya (zira rahipleri ortak görünmektedir), diğer yandan da ikisinin birbirlerinden ayrı tanrılar olarak algılandığına işaret etmektedir³². Eserin üst kısmında ise yine bir atlı tanrı yer almaktadır, ancak başında ışın

²⁴ Lochman 2003, 91-92, 286-289, kat. no. II 470-525; Akyürek-Şahin 2004b, 2.

²⁵ Yazıtlarda isimleri geçen tanrılara Apollon, Dike, Εἷς καὶ Μόνος Θεός, Herakles, Khrysea Parthenos, Men, Meter Theon, Sozon, Theoi Epekoioi, Theos Arkhegetes, Theos Hypsistos, Zeus Bronton, Zeus Olbios örnek verilebilir. Asklepios, Atlı tanrı, Dikaioisyne, Dionysos, Herakles, Hermes, Kybele, Selene, Tykhe ve Zeus gibi tanrıların da eserler üzerinde tasvir edilmektedir, bk. Akyürek-Şahin 2004b, 6.

²⁶ Ricl 1991, no. 20, 24-25, 27, 29, 46-47, not 10, 48-49, 88, 90, 95; 1992a, 92; 1992b, no. 1(?), 2; 2008, 564, 567; Petzl 1992, 144; Akyürek-Şahin 2004a, 138-142, no. 4, not 21-23, 142-144, no. 5, 148; 2004b, 4-6, 8; 2011, 130, not 36; Erten-Sivas 2011, 185 vd.

²⁷ Ricl 1992b, 95-96, no. 1; Akyürek-Şahin 2004a, 141 ve 148.

²⁸ Helios ve *Hosios kai Dikaios*'un adalet kavramı çerçevesinde beraber tapınım görmesine ilişkin bk. Erten – Sivas 2011, 188-189, not 20-27, bu tanrıların şifa verici özelliklerinin de ortak noktaları arasında olabileceğine dair bk. not 28.

²⁹ Lochman 2003, 207; Akyürek-Şahin 2011, 134.

³⁰ Ricl 1991, no. 2 (lev. 1,2), 3 (lev. 1,3) 4 (lev. 1,4), 7 (lev. 2,7), 9; 1992a, 91, not 90, 93, 103; 2008, 564, no. 3; Merkelbach 1993, 295; Delemen 1999, 65-67, not 320-332 ve kat. no. 359-364; Lochman 2003, 206-207; Akyürek-Şahin 2004b, 4, 8, not 51-54.

³¹ Lehmler – Wörrle 2006, 74, not 53 krş. Ricl 1992a, 91, not 91.

³² Ricl 1991, no. 2, (lev. 1,2); 1992a, 91; Lehmler – Wörrle 2006, 74. Lochman (2003, 206) ise bu tanrıların farklılığına işaret eden aradaki "kai" bağlacını dikkate almayarak Εἷς καὶ Μόνος Θεός'u kesin biçimde *Hosios kai Dikaios* ile özdeşleştirmektedir.

demeti yoktur. Ricl, *Hosios kai Dikaïos* ile aralarındaki güçlü bağlantıyı göz önüne alarak bu Εἷς καὶ Μόνοϋ Θεός'un ardında Helios'un olabileceğini düşünmektedir³³. Buna karşılık Lehmler-Wörrle Aizanoi civarından başka bir örnekte anılan "gökyüzündeki" tek tanrının (Εἷς Θεός ἐν οὐρανῷ) Helios ile değil, yazıtta adı geçen Hosios ile özdeşleşmesi gerektiğini ileri sürmektedir³⁴. Ancak yazıtta tanrının "gökyüzüyle" bağlantısının açıkça vurgulandığı ve (sonradan ilave edilmiş bile olsa) Dikaïos'un adına da yer verildiği dikkate alınırsa buradaki tek tanrının Helios olma ihtimali yadsınmamalıdır. Keza yukarıda değindiğimiz gibi *Hosios kai Dikaïos* ile gökyüzünün "eşsiz tanrısı" Helios arasındaki kültürel bağ oldukça güçlüdür. Ayrıca Kütahya/Yaylababa'daki adak stellerinde *Hosios kai Dikaïos*'un dışında yalnızca Helios büstlerine yer verilmesi, aralarında ikonografik anlamda da bir bütünlük kurulmaya gayret edildiğini düşündürmektedir³⁵. Dolayısıyla Ricl'in Εἷς καὶ Μόνοϋ Θεός'un ardında Helios olabileceğini düşünmesine benzer şekilde, Kuzeydoğu Lydia'daki *Hosios kai Dikaïos* adaklarında görülen "ışın taçlı" atlı tasvirlerinin Helios olarak yorumlanması ihtimal dışında bırakılmamalıdır. Keza bu yazıtlarda *Hosios kai Dikaïos*'un anılıyor olması eserlerin üzerindeki atlı tanrının doğrudan *Hosios kai Dikaïos* olarak tanımlanması açısından bir "zorunluluk" teşkil etmemektedir. Zira yazıtlarda adı geçen bir tanrı aynı eser üzerinde tasvir edilmeyebileceği gibi tam tersine yazıtta adı olmayan bir tanrı da eser üzerinde betimlenebilir. Buna dair oldukça güzel bir örnek yine Hosios-Dikaïos adaklarından birinde karşımıza çıkmaktadır. Dorylaion'a ait olan bu eserde Herakles, Hermes, Selene ve Zeus tasvir edilmiş olmalarına rağmen isimleri yazıtta yer almamaktadır³⁶. İnönü'de bulunmuş ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bir eserde de Zeus, Dionysos ve Helios'un tasvirleri bulunmasına rağmen isimleri anılmamakta, yazıtta adı geçen Meter Theon ise tasvir edilmemektedir³⁷.

Diğer yandan bu bölgedeki adaklarda yine tek olarak tasvir edilen ancak başında "ışın tacı olmayan" atlı figürlerinin ise, diğer atlı tanrıların yanında *Hosios kai Dikaïos*'la daha güçlü bir bağ olan³⁸ Apollon ile özdeşleştirilmesi başka bir olasılık olarak görülebilir mi sorusu da akla gelmektedir. Zira Apollon'un Anadolu'da atlı tanrı kimliğiyle de yaygın biçimde tapınım görmesi bu olasılığı güçlendirmektedir³⁹. Nitekim Burdur Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve Apollon ile *Hosios kai Dikaïos*'a sunulan bir adakta, yan yana iki büst şeklinde gösterilen *Hosios kai Dikaïos*'un hemen üzerinde "elinde bir obje tutan" atlı figürün Apollon olarak yorumlanması bu açıdan ilgi çekicidir⁴⁰. Ancak Apollon'un atlı tanrı kimliğiyle en belirleyici atribüsünün "çifte balta" oluşu bu konuda ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir⁴¹. Diğer yandan Apollon'un Thrakia'da atlı tanrı kimliğine rağmen elinde çifte balta olmadan, yerel bir Thrak savaşçısı görünümünde veya *lyra* ve *kithara* gibi klasik atribüleriyle; Pisidia'da da yine çifte balta olmaksızın yalnızca bir atlı görü-

³³ Ricl 1992a, 91, not 91 (*Je me demande si ce n'est pas Hélios qui se cache derrière ce nom inhabituel=bu sıra dışı ismin arkasında Helios'un olup olmadığını merak ediyorum*).

³⁴ Lehmler – Wörrle 2006, 73-74, no. 133, not 57-58.

³⁵ Ricl 1992a, 92; Lochman 2003, 92; Akyürek-Şahin 2004a, 137, not 9; 2004b, 4-5; Lehmler – Wörrle 2006, 74.

³⁶ Ricl 1991, no. 24 krş. Ricl 1992a, 93-94.

³⁷ Ricl 1991, no. 25, lev. 5, 25.

³⁸ Ricl 1991, no. 21, 23?, 32, 44, 85; 1992b, no. 1; Akyürek-Şahin 2004a, no. 4. Apollon ve Hosios kai Dikaïos'un kültürel bağlantısı için ayrıca bk. Ricl 1992a, 91-92.

³⁹ Delemen 1999, 43 vd., 167 vd. no. 292-312; Lochman 2003, 206.

⁴⁰ Horsley 2007, no. 19, fig. krş. Ricl 2008, no. 32. Bir başka örnekte de yazıtta Hosios kai Dikaïos olmamakla beraber Apollon yine elinde bir sopayla atlı tanrı olarak görülmektedir, bk. no. 7.

⁴¹ Delemen 1999, 56 krş. Ricl 1992a, 92. Konya Müzesi'nden atlı tanrı Apollon'un ışın tacı olmadan ve elinde bir sopa tutar vaziyetteki örnekler için bk. Mc Lean 2002, no. 26-27, 43 (?).

nümünde tasvir edilebildiği bilinmektedir⁴². Dolayısıyla Apollon'un Kuzeydoğu Lydia'daki *Hosios kai Dikaio*s adaklarında atlı tanrı kimliğiyle ve çifte balta olmadan tasvir edilmiş olması ihtimal dışında görülmemelidir. Bölgede *Hosios kai Dikaio*s ile atlı tanrının aynı eser üzerinde tasvir edildiği yeni eserlerin bulunması bu at üzerindeki figürün kimliği konusundaki olasılıkları renklendirecektir. Söz gelimi, yukarıda söz ettiğimiz Dorylaion'a ait adakta *Hosios kai Dikaio*s çift figür olarak betimlenmekte ve bunların hemen yanında elinde çifte baltasıyla bir atlı tanrı yer almaktadır⁴³. Aşağıda ayrıca değineceğimiz Phrygia kökenli bir sunakta da hem *Hosios kai Dikaio*s hem de ışın taçlı atlı tanrı olarak Helios yer almakta⁴⁴, yukarıdaki Burdur Müzesi adağında da Apollon ve *Hosios kai Dikaio*s aynı eser üzerinde tasvir edilmektedirler⁴⁵. Daha sonra değineceğimiz Kütahya/Domaniç'ten bir eserde de *Hosios kai Dikaio*s'un dışında atlı Apollon tasviri ve Helios büstü ayrı ayrı gösterilmektedir⁴⁶.

*Hosios kai Dikaio*s'un bilinen ikinci ve asıl ikonografisi ise kültün çıkış yeri olan ve en çok buluntunun ele geçtiği Kuzeybatı Phrygia'da karşımıza çıkmaktadır. Burada tanrı, genellikle, yan yana duran genç ve sakalsız bir çift erkek figürüyle betimlenmekte olup, adalet ve ceza kavramlarını temsilen sol taraftaki figür bir terazi, sağ taraftaki ise uzun bir değnek tutmaktadır⁴⁷. Tanrıya ait adakların önemli bir kısmında ise Helios'un ışın taçlı büstü *Hosios kai Dikaio*s tasvirlerinin üzerinde yer almaktadır⁴⁸. Diğer yandan Ricl, Phrygia'da tanrının "sıra dışı bir biçimde" bazen başında hale bulunan bir büst veya bir atlı olarak tasvir edilebildiğini belirtmekteyse de söz konusu figürlerin kimliği kesinlik kazanmış değildir⁴⁹.

Bu bilgiler ışığında ve az sonra değinilecek olan bazı ipuçlarının yardımıyla Dorylaion'un kuzeydoğusunda bulunmuş olan eserimizdeki atlı tanrının tanımlanması açısından iki olasılık öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, bu figürün de özellikle Kuzeydoğu Lydia'daki örnekler göz önünde tutularak ve genel görüşe uygun biçimde *Hosios kai Dikaio*s olarak yorumlanmasıdır. Ancak bu tanrının Phrygia Bölgesi'ndeki asıl ikonografisinin yan yana duran "çift figür" şeklinde olması bu açıdan düşündürücüdür. Buna karşılık çoğul olarak ifade edilen bazı tanrıların kimi zaman tek tanrı şeklinde tasvir edilebilmesi, elimizdeki eserde *Hosios kai Dikaio*s'un tek olarak ve atlı tanrı kimliğiyle betimlenmiş olabileceği ihtimaline katkı sağlamaktadır. Söz gelimi *Theoi Athanatoi* olarak anılan tanrıların tek bir atlı tanrı şeklinde gösterilmesi buna örnek verilebilir⁵⁰.

İkinci olasılık ise bu "atlı figürün" bir başka tanrıyı temsil ediyor olmasıdır. Keza daha önce değindiğimiz gibi, bir yazıtta adı geçen tanrıların aynı eser üzerinde gösterilmesi veya tasvir edilen bir tanrının yazıtta anılması her zaman zorunlu değildir. Ayrıca Anadolu'da birbirinden bağımsız pek çok atlı tanrının (Apollon, Ares, Hekate, Herakles, Kakasbos, Men, Plouton, Poseidon,

⁴² Delemen 1999, 57, not 267-268, no. 168, no. 294-295, fig. 17b-c.

⁴³ Ricl 1991, no. 24, lev. 3, 24.

⁴⁴ Tanrıver 2003, 29 vd.

⁴⁵ Bk. yuk. dipnot 39.

⁴⁶ Akyürek-Şahin 2004a, 138, no. 4, 141, not 19. Akyürek-Şahin, atlı tasvirlerinin *Hosios kai Dikaio*s adakları üzerinde sıkça görüldüğünü ancak bunların "her zaman" Apollon olarak düşünölemeyeceğini vurgulamaktadır.

⁴⁷ *Hosios-Dikaio*s'un ikonografik özellikleri için bk. Känel 1990, 542-543; Ricl 1992a, 78-84, tanrının çift niteliği hakkında bk. 93; Akyürek-Şahin 2004b, 4-5; Ricl 2008, 564-565, ayrıca no. 7-10 Yakın zamanda Dorylaion'un (veya Nakoleia?) teritoryumundaki Akçakaya Köyü'nde bulunan bir adakta *Hosios-Dikaio*s'un tek başına ayakta duran ve iki elini havaya kaldırmış sakallı bir figür şeklinde tasvir edildiği bir örnek için bk. Erten – Sivas 2011, 187-188.

⁴⁸ Petzl 1999, 101; Akyürek-Şahin 2004b, 8.

⁴⁹ Ricl 2008, 564 ve no. 13, 16, 29. Tanrıver (2003, 29 vd.) bu figürü haklı olarak Helios ile özdeşleştirmektedir.

⁵⁰ Delemen 1999, 70-71, kat. no. 381-390.

Sozon, Theoi Athanatoi, Theos Alandros, Theos Akhaïos, Zeus) varlığı da bilinmektedir⁵¹. Ancak bu tanrısar varlıklara göre *Hosios kai Dikaïos* ile daha güçlü bir bağı olan Helios bizce belirli bir önceliğe sahip olup, bu olasılığa ışık tutan bazı ipuçları da mevcuttur. İlk başta eserimizdeki atlı tanrının başında görülen “ışın tacı” –tek başına yeterli bir kanıt olmasa da– Helios’un en temel ikonografik özelliklerinden biri olması bakımından dikkate alınmalıdır. Ancak ışın tacının özellikle Helios’a özgü bir atribü olduğu kabul edilmekle beraber bununla betimlenen bazı figürler de *Hosios kai Dikaïos* olarak nitelenebilmekte ve bu durumun söz konusu tanrılar arasındaki yakın bağlantıyla ilgili olduğu düşünülmektedir⁵². Nitekim Mihaliççık yakınlarından (Tutağaç) bir örnekte asıl ikonografisiyle yani çift figür şeklinde betimlenmiş olan *Hosios kai Dikaïos*’un başında birer ışın tacı bulunmaktadır⁵³. Yukarıda değindiğimiz Burdur Arkeoloji Müzesi’ndeki Apollon ve Hosios-Dikaïos’a sunulan adak üzerinde de çift büst şeklindeki tanrının başında ışın tacı görülmektedir⁵⁴. Yine aynı Müze’den bir başka adakta bu tanrının adı yazılı olmamakla beraber başında ışın demetiyle gösterilen büst Horsley tarafından *Hosios kai Dikaïos* olarak yorumlanmaktadır⁵⁵. Diğer yandan Horsley, Tavşanlı’da bulunmuş bir eserde, ışın taçlı figür ile atlı tasvirinden başka bir de “terazinin” yer aldığını, böylece buradaki ışın taçlı figürün Hosios kai Dikaïos ile ilişkilendirilebileceğini; ancak bu türden bütün figürlerin aynı şekilde yorumlanamayacağını, zira ışın tacının özellikle Sozon ve Helios’a ait olduğunu vurgulamaktadır⁵⁶. Nitekim Ricl da, Afyon/Akça Köy’den bir sunakta başında hale olan bir büstü *Hosios kai Dikaïos* olarak görürken⁵⁷; Dorylaion’un kuzeyindeki bir kutsal alana ait olan ancak henüz yayımlanmamış bir sunaktaki ışın taçlı büstü ise Helios olarak değerlendirmektedir⁵⁸. Kütahya/Domaniç’ten çarpıcı bir örnekte ise, çift figür halindeki tasvirin *Hosios kai Dikaïos*, (bu sefer ışın tacı olmayan) atlı tanrının Apollon ve başında ışın demetiyle gösterilen büstün ise Helios olduğu, üzerlerindeki yazıtlar sayesinde açıkça anlaşılmaktadır⁵⁹. Gediz/Kadoi civarından *Hosios kai Dikaïos*’a sunulan bir adakta da başında yarım daire şeklinde bir *nimbus*’la görülen büst haklı olarak Helios ile özdeşleştirilmektedir⁶⁰. Aizanoi civarından bir adak üzerinde de ön yüzde çift şeklinde *Hosios kai Dikaïos* yer almakta, sol yüzdeki ışın taçlı büst ise Helios olarak tanımlanmaktadır⁶¹. Lagina/Ilgın’dan (?) bir sunakta da *Hosios kai Dikaïos* çift tanrı olarak tasvir edildiğinden hemen üzerindeki ışın taçlı büstün Helios olarak yorumlanması daha akla yatkındır⁶². Eserimiz açısından ilginç bir örnek ise aşağıda ayrıca değineceğimiz Phrygia kökenli olduğu düşünülen bir sunaktır. Zira eser üzerinde

⁵¹ Detaylı bilgi ve örnekler için bk. Delemen 1999; Horsley 2007.

⁵² Ricl 1992a, 92; Petzl 1999, 101.

⁵³ Anderson 1899, 80-81, no. 44 krş. Ricl 1991, no. 86 ve Güney 2018, no. 5, fig. 5a.

⁵⁴ Horsley 2007, 23, no. 19.

⁵⁵ Horsley 2007, 64, no. 93. Horsley eser üzerindeki yazıtta tanrıdan çoğul olarak bahsedilmesini dikkate almaktadır. Ancak yazıtta *Hosios kai Dikaïos*’un adı kırık olduğu için okunamamaktadır.

⁵⁶ Horsley 2007, 64-65 krş. MAMA 9, no. 171.

⁵⁷ Ricl 2008, 564 ve no. 13.

⁵⁸ Ricl 2008, 564 ve no. 25 krş. MAMA 10, no. 158.

⁵⁹ Akyürek-Şahin 2004a, no. 4 krş. Ricl 2008, no. 21.

⁶⁰ Keza tanrının hemen yanında duran yine büst şeklindeki tanrıça, Helios ile yakın bağlantıları olan Selene veya Kybele olarak tanımlanmaktadır, bk. Akyürek-Şahin 2004a, no. 5. Ricl (2008, no. 36) ise bu figürü Helios ile ilişkilendirmeyerek yalnızca bir tanrı olduğunu belirtmektedir.

⁶¹ Lehmler – Wörrle 2006, no. 134. Ancak Ricl (2008, 572, no. 27) bu figürü yalnızca ışın taçlı bir büst olarak tanımlamaktadır; ayrıca bk. Ricl 1992a, 91-93.

⁶² Ricl (2008, no. 30) burada görülen çift figürü açıkça *Hosios kai Dikaïos* olarak nitelendirdiğinden ışın taçlı figür için bir başka tanrının düşünülmesi doğaldır. Buna karşılık Mc Lean daha önce bu iki figürden birinin kadın olduğunu belirtmiş ve bunlar için bir tanımlama yapmamıştır, bk. Mc Lean 2002, no. 24: (*below which stand a boy and girl*).

hem *Hosios kai Dikaïos* hem de bir atlı tanrı betimlenmiş olup, atlı figür başındaki “ışın tacı” nedeniyle Helios olarak tanımlanmaktadır⁶³. Görüldüğü gibi, çeşitlilik gösteren bu örnekler eserimizde tasvir edilen ışın taçlı atlı tanrının kimliği konusunda net bir yorumda bulunmayı bir yandan zorlaştırmakta diğer yandan ise bunun Helios olarak tanımlanabilmesinin önünde bir engel olmadığını göstermektedirler. Şayet *Hosios kai Dikaïos* eserimiz üzerinde ayrıca tasvir edilmiş olsaydı bu atlı figürün en azından başka bir tanrıyı temsil ettiği rahatlıkla söylenebilirdi.

Eserimizin dışında Phrygia Bölgesi’nde *Hosios kai Dikaïos*’a sunulan başka adaklarda da “atlı figürler” yer almaktadır. Bu bağlamda öncelikle Dorylaion civarındaki adaklarda görülen “*la-brys*/çifte baltalı”⁶⁴ atlı tasvirlerine kısaca değinmekte fayda vardır. Bu örneklerden birinde üstte çifte baltalı (?) atlı bir figür⁶⁵, ortada bir kadın ve iki erkek figürü, altta ise *quadriga*’sında Helios görülmektedir⁶⁶. Şüphesiz buradaki atlı figür Helios değil bir başka tanrıdır. Delemen bu atlıyı *Hosios kai Dikaïos* olarak görmekte, ancak Ricl haklı olarak herhangi bir tanımlama yapmamaktadır, zira ortadaki erkek figürlerin *Hosios kai Dikaïos*, kadının da Hosia olduğunu değerlendirmektedir⁶⁷. Diğer bir örnekte ise bu sefer başında “ışın tacı” olan çifte baltalı bir atlı görülmekte olup, Ricl’a göre muhtemelen *Hosios kai Dikaïos*’u temsil etmektedir⁶⁸. Bir diğerinde yine elinde çifte balta tutan atlı figürün dışında Helios ayrıca büst şeklinde tasvir edilmektedir⁶⁹. Bir başka örnekte *quadriga*’sında yer alan Helios’un hemen altında yine bir atlı tasviri elinde çifte baltayla görülmektedir⁷⁰. Bu son iki eserde de çifte baltalı atlı tanrının Helios olmadığı açıktır. Bir diğer örnekte ise çeşitli figürlerin yanında yine bir atlı tasviri elinde çifte baltayla görülmekte, Helios ayrıca tasvir edilmemektedir. Ancak bu eserde “terazi ve sopa” tutan iki farklı figür de yer aldığından çifte baltalı atlının *Hosios kai Dikaïos* olması düşük bir ihtimaldir⁷¹. Lochman, Kuzeydoğu Lydia’da sunulan adaklardaki *labrys* ve ışın tacıyla betimlenen atlı tanrı tasvirlerini *Hosios kai Dikaïos* ile ilişkilendirmekle beraber, bunun aynı zamanda Anadolu’da çok sevilen bir figür olarak pek çok yerel tanrıyla da bağlantılı olduğunu ve birbirleriyle çoğu zaman özdeşleşen Apollon ve Helios’un bu şekilde gösterilebildiğine de dikkat çekmektedir⁷². Diğer yandan Lochman, Soa’nın güneyinden (Yolçatı/Eftet) bir eser üzerindeki çifte baltalı atlı figürü ise kesin biçimde *Hosios kai Dikaïos* olarak tanımlanmaktadır. Burada Helios’un ışın taçlı büst olarak ayrıca gösterilmesi şüphesiz bu tanımlamada etkili olmuştur⁷³. Buna karşılık Ricl söz konusu figürü *Hosios*

⁶³ Tanriver 2003, 29 vd. krş. Ricl 2008, no. 29.

⁶⁴ Labrys hakkında genel bilgi ve kaynakça için bk. Erten – Sivas 2011, 186, not 5-6.

⁶⁵ Delemen bizce haklı olarak bu figürün başında ışın tacı olduğundan söz etmemekte, Ricl ise tam tersini vurgulamaktadır, bk. Delemen 1999, 190 krş. Ricl 1992a, 79.

⁶⁶ Ricl 1991, no. 20. Lochman ise Dorylaion civarındaki adaklarda atlı tanrının yanı sıra *quadriga*’lı tanrının da yer almasının Helios ve Apollon arasındaki ortaklığı yansıtan genel ikonografik anlayışa uyduğunu kabul etmekle beraber, bu iki tasvirin aslında başından beri *Hosios kai Dikaïos*’un çift olma niteliğini somutlaştırdığını, dolayısıyla *quadriga*’lı tanrının Helios olmadığını düşünmektedir. Ancak *quadriga* Helios’un en temel ikonografik özelliklerinden biri olup, Dorylaion civarındaki *Hosios kai Dikaïos* adaklarında *quadriga* üzerindeki tanrı Helios ile identifiye edilmektedir. Bu konuda bk. Matern 2002, 47 vdd. Hatta *quadriga* Helios ile öylesine özdeşleşmiştir ki Dorylaion’dan (Sultandere) bir eser üzerinde tanrı bizzat tasvir edilmemiş olmasına rağmen buradaki *quadriga*’nın ona ait olduğu haklı olarak kabul edilmektedir, bk. Akyürek-Şahin 2004a, 144, no. 6, 145, not 34. Başka örnekler için bk. Ricl 1991, no. 27, no. 90; Ricl 1992b, no. 1.

⁶⁷ Delemen 1999, no. 361 krş. Ricl 1992a, 79.

⁶⁸ Ricl 1991, no. 23 ve Ricl 1992a, 81.

⁶⁹ Ricl 1991, no. 24.

⁷⁰ Ricl 1991, no. 25, ayrıca bk. Akyürek-Şahin 2004a, 145 krş. Ricl 2008, no. 19.

⁷¹ Ricl 1991, no. 26.

⁷² Lochman 2003, 205-206, not 42.

⁷³ Lochman 2003, 285, kat. no. II 469, fig. 81-82.

kai Dikaïos olarak tanımlanamamaktadır⁷⁴. Kanımızca, nasıl ki elinde çifte balta olan her atlı tanrı Apollon olarak tanımlanamıyorsa⁷⁵ *Hosios kai Dikaïos* adakları üzerindeki çifte baltalı tüm atlıların da *Hosios kai Dikaïos* ile ilişkilendirilmesinde ihtiyatlı olunmalıdır. Keza Helios, Apollon ve *Hosios kai Dikaïos* arasındaki sıkı bağlantı bilinirken; özellikle Apollon çoğu eserde atlı tanrı olarak çifte baltayla yer alırken ve aşağıda daha detaylı değineceğimiz üzere Helios da atlı tanrı olma özelliğine sahipken, bu tasvirlerin Apollon veya Helios olmadığı konusunda kesin bir kanıya varılmamalıdır⁷⁶.

Çifte baltalı atlıların ardından bölgedeki *Hosios kai Dikaïos* adaklarıyla bağlantılı başka atlı tasvirlerine de değinmek yerinde olacaktır. Bu noktada çarpıcı bir örnek yukarıda ışın tacıyla ilgili kısımda söz ettiğimiz Kütahya/Domaniç'te ele geçen eserdir. Zira bu eserde, *Hosios kai Dikaïos*, atlı tanrı Apollon ve büst şeklindeki Helios ayrı ayrı tasvir edilmiş ve üzerlerindeki yazıtlar sayesinde net biçimde tanımlanmışlardır⁷⁷. Dorylaion'un kuzeyindeki bir *Hosios kai Dikaïos* kutsal alanından ele geçtiği belirtilen ancak henüz yayımlanmamış bir sunakta ise başında hale olan atlı figürü Ricl tarafından "sıra dışı" görülmekle beraber *Hosios kai Dikaïos* olarak yorumlanmaktadır⁷⁸. Kütahya'nın 50 km kuzeydoğusundaki Tavşanlı'dan bir eserde ışın taçlı bir büstün (*Hosios kai Dikaïos*?/Helios?) dışında ayrıca bir de atlı figürü yer almaktadır⁷⁹. Tavşanlı'nın güneyinde Kuruçay'daki bir sunakta başında yedi ışın demeti olan, sağ kolunu kaldırmış, sol kolunda da bir giysi asılı olan çıplak bir tanrı ile ayrıca başında taç olan bir atlı figürü yer almaktadır. Ricl bunlardan üzerinde yazıt olan birincisini Hosios olarak görmektedir, ancak bu figür tam anlamıyla Helios'un ikonografisini yansıttığından onunla özdeşleştirmek bizce daha doğru görünmektedir. Keza eser üzerinde başında hilal bulunan bir tanrıçanın da (Selene) yer alması bu olasılığı daha da güçlendirmektedir⁸⁰. Bu durumda atlı tanrının kimliği belirsiz kalmaktadır. Phrygia kökenli olduğu düşünülen ve *Hosios kai Dikaïos*'a sunulan; ışın taçlı ve sağa doğru hareket halindeki bir atlı tasviri içermesi nedeniyle elimizdeki eserle benzerlik gösteren bir adaktaki atlı figürü ise, Petzl tarafından Kuzeydoğu Lydia'daki örneklerle karşılaştırılarak *Hosios kai Dikaïos* olarak tanımlanmakta, Ricl ise bunun hangi tanrı olduğunu belirtmemektedir⁸¹. Yine Afyon Anıtkaya'da ele geçmiş küçük bir atlı heykelciği⁸² ile Kütahya Müzesi'nde bulunan bir başka atlı heykelciği⁸³ Hosios'a sunulmuş olmaları bakımından önemlidir. Ancak bunlardan ilkinde atlı tanrı daha çok Men ikonografisini andırmakla beraber elinde meşale (?) tutması Men'in bilinen ikonografisine uymamakta ve başında bir hale (?) olan bu atlı tanrının kimliği net olarak anlaşılamamaktadır⁸⁴. İkinci eserin ise baş kısmı tamamen kırık olduğundan ışın tacı veya hilal olup olmadığı belli de-

⁷⁴ Ricl 2008, 577, no. 58.

⁷⁵ Delemen 1999, 56.

⁷⁶ Nitekim Dorylaion yakınlarındaki Akçakaya Köyü'nde bulunan bir Hosios-Dikaïos adağında Helios'un hemen yanında, (atlı olmasa da) elinde çifte baltasıyla görülen ve yazıtta da kendisinden söz edilen figür büyük olasılıkla Apollon'dur. Aynı eserde ikonografik olarak yeni bir örnek gibi görünen iki elini havaya kaldırmış tek figürün ise Hosios-Dikaïos olabileceği değerlendirilmektedir, bk. Erten – Sivas 2011, 187 vd.

⁷⁷ Yuk. dipnot 58.

⁷⁸ Ricl 2008, 564 ve no. 16.

⁷⁹ Ricl 1991, no. 82.

⁸⁰ Ricl 1991, no. 83; 1992a, 83. Eser için bk. Tuğrul 1964, 43, no. 20, lev. 18. Kuzeydoğu Lydia'daki *Hosios kai Dikaïos* adakları üzerinde yer alan atlı tasvirleriyle ilgili örnekler için ayrıca bk. Ricl 1991, no. 2-4, no. 7; Petzl 1999, 101, not 35.

⁸¹ Petzl 1999, 99-102, no. 3 krş. Ricl 2008, no. 28.

⁸² İlaslı – Üyümez 2001, 87, fig. 6.

⁸³ Akyürek-Şahin 2011, 132, no. 43.

⁸⁴ Ricl 2008, 572, no. 31 krş. Akyürek-Şahin 2011, 133, not 47-48.

ğildir. Phrygia bölgesinde tanrı Men'in yaygın şekilde atlı olarak betimlendiği bilinmektedir. Ancak bu tasvirlerde Men genellikle omuzlarında hilal ve bir Phryg başlığıyla tasvir edildiğinden, ayrıca diğer sembolleri de çam kozalağı, palmiye dalı, uzun asa ve çifte balta olduğundan eserimizdeki atlı tanrının bu ikonografiyle örtüşmediği açıktır⁸⁵.

Bu bağlamda, diğer tanrıların yanında öncelik tanımak istediğimiz Helios'un at üzerinde bir tasvirinin olup olmadığı veya "atlı tanrı" olarak düşünülüp düşünülmediği sorusu önem kazanmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki Helios'a ait bazı kültürel uygulamalar çerçevesinde atların özel bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Söz gelimi Lakonia'daki Taleton Dağı'nda Helios'a adanmış kutsal bir alanda at kurban edildiği bilinmektedir; ayrıca Arkadia'daki at kurban etme geleneğinin de yine Helios kültüyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir⁸⁶. Bu ritüelin nedeni ise Helios'un gökyüzünde dolaştığına inanılan *quadriga* veya *biga*'sını çeken atların kutsal sayılmasıdır⁸⁷. Nitekim Helios çoğu zaman bir *quadriga* veya *biga* üzerinde tasvir edilmekte, ayrıca kimi zaman onunla beraber at *protom*'larına da yer verilmektedir⁸⁸. Elbette bu örnekler atların Helios kültü içindeki önemine işaret etmekte, ancak onun bir atlı tanrı şeklinde tasvir edilip edilmediği sorusuna yanıt vermemektedir. Tam bu noktada karşımıza çıkan bir Pergamon yazıtı oldukça ilgi çekicidir, zira yazıtta Isis rahiplerince sunulan "at üzerinde bir Helios" ile atın yanındaki yakarıcı ya da mürit heykelinden (= "Ἡλίων ἐφ' ἵππῳ καὶ ἐκέτην παρὰ τῷ ἵππῳ) söz edilmektedir⁸⁹. Benzer şekilde MS III. yüzyıla tarihlenen bir Antiokheia (Yalvaç/Sağır) yazıtında da imparatora⁹⁰ sunulan atlı Helios heykelinden bahsedilmektedir (ἐποίησαν Ἑῆνοι Τεκμόρειοι ἐφίππων Ἡλίων σὺν τῷ [κόσμῳ καὶ κα]τασκευῇ πάσῃ)⁹¹. Bir başka önemli örnek ise yukarıda da değindiğimiz İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki Phrygia kökenli olduğu düşünülen *Hosios kai Dikaïos* adağıdır. Söz konusu adak üzerinde ayakta ve el ele tutuşmuş, birisi kısa bir sopa tutan iki erkek ile yılan, çelenk, üzüm salkımı ve bir çift boğa (?) betimlemesi vardır. Bu iki figür *Hosios kai Dikaïos* olarak tanımlanmakta, ancak başında "ışın tacı olan atlı tanrı" ise haklı olarak Helios ile özdeşleştirilmektedir⁹². Phrygia kökenli bir başka eser üzerindeki yazıtta ise Helios Lerbenos'un adı geçmekte ve elinde çifte baltayla bir atlı tanrı tasvir edilmektedir⁹³. Lykia/Arykanda'da Helios tapınağı yakınlarında bulunmuş olan Helios'a ait Phryg şapkalı, ışın taçlı bronzdan bir heykelcik de yine oldukça önemli bir buluntudur, zira burada Helios yine bir "atlı tanrı" görünümündedir (Fig. 6)⁹⁴. Helios'un Phryg başlığıyla gösterilmesine karşılık başlığın etrafında Helios'a özgü ışınların yer alması onun

⁸⁵ Akyürek-Şahin 2011, 130 vdd.; ayrıca bk. Lane 1990, 2161-2174.

⁸⁶ Jessen 1912, 71; Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1006.

⁸⁷ Jessen 1912, 63. Helios, Korinthos'ta bir zamanlar fırtına tanrısı olarak da kabul edilmiş olup, Korinthoslu Eumelos Helios'un atları arasında Bronte ve Sterope'yi de anmaktadır. Bir başka yerde de bu atlardan ikisinin adı Bronte ve Astrape olarak geçer, bk. Jessen 1912, 61; Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1006.

⁸⁸ Ricl 1991, no. 20, 25, 27, 90. Ayrıca bk. Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1008 vdd.

⁸⁹ Ohlmutz 1940, 85 ve AvP VIII, 2, no. 336.

⁹⁰ Bu bölgede güneş kültüyle yakından bağlantılı olan Gordianus III'e (MS 238-244) ait sikkelerde Helios'un tasvir edildiği bilinmektedir, bk. Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1011-1012, no. 52.

⁹¹ Sterret 1888; 239-240, no. 371; IGR III, 133, no. 296.

⁹² Tanrıver 2003, 29 vd. Ricl (2008, 564 krş. 572, no. 29) ise bu atlı figürden katalog kısmında yalnızca "ışın tacıyla bir atlı" olarak söz etmekte, ikonografi kısmında ise Phrygia'daki "sıra dışı" atlı *Hosios kai Dikaïos* tasvirleri arasına koymaktadır. Ancak eser üzerinde *Hosios kai Dikaïos* zaten tasvir edilmiş olduğundan (ki Ricl da katalogda bu şekilde tanımlamaktadır) söz konusu atlı figür için başka bir tanrının düşünülmesi gerekir ki bizce de bunun Helios olması çok güçlü bir olasılıktır.

⁹³ Delemen 1999, 169, no. 299. Her ne kadar eser Apollon Lairbenos ile ilişkili görülse ve genellikle Helios'un Apollon Lairbenos ile özdeşleştirildiği biliniyor olsa da yazıtta sadece Helios'un adı yer almaktadır.

⁹⁴ Erten 2007, 230 vd.; Bayburtluoğlu 2003a, 8-10; 2003b, 59.

bölgede yerel ve köklü bir tapınımı olan Sozon ile özdeşleştirilmiş olduğuna işaret etmektedir. Kısaca değindiğimiz bu örnekler antikçağda Helios'un *quadriga* ve *biga*'lı tasvirlerinin dışında atlı tanrı olarak da algılandığını gösteren ipuçları olup, eserimizdeki figürün Helios ile ilişkilendirilebilmesi açısından destekleyici niteliktedirler. Güneş tanrısının at üzerinde düşünülmesi Anadolu'ya özgü bir anlayışı yansıtmakta olup, yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi Sozon adıyla tanınan ve çoğu zaman Helios ile özdeşleşen Anadolu kökenli güneş tanrısıyla ilgili çeşitli buluntularda da göze çarpmaktadır⁹⁵. Nitekim Lochman, Anadolu'da çok sevilen atlı tanrı imajının başka yerel tanrıların yanı sıra Apollon veya güneş tanrısı Helios'u da temsil ettiğini belirtmektedir⁹⁶. Bu bağlamda Adana il sınırları içindeki Yüceören Nekropolis'inde ele geçen ve MS I.- II. yüzyıla tarihlenen *terrakotta* bir figürin de, at üzerinde ve başındaki ışın tacıyla bir "çocuk tanrıyı" yansıtmaları bakımından ayrıca ilgi çekicidir⁹⁷. Anadolu dışından olmakla beraber eserimiz açısından yine önemli bir başka örnek ise Mısır/İskenderiye'den MS 110/11 yıllarına tarihlenen bir sikkedir. Sikkenin arka yüzünde ışın taçlı Helios sola doğru hareket halindeki bir at üzerinde görülmekte olup sağ elini havaya kaldırmakta sol elinde de bir asa tutmaktadır (Fig. 7)⁹⁸.

Eserimizdeki atlı tanrının sağ kolunun hemen altında görülen ve zor olmakla beraber "bereket boynuzu" (= *cornucopia*) olarak tanımlayabileceğimiz obje ise figürün Helios ile özdeşleştirilmesi konusunda başka bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Bilindiği gibi mitolojik anlatımlarda ve tasvirlerde Zeus ve Amalthea, Dionysos ve Herakles, Hades, Demeter, Persephone ve Tykhe ile bağlantılı olarak karşımıza çıkan bereket boynuzu antikçağda tarımsal bereket ve bolluğu simgelemek için kullanılmıştır. Genellikle içi meyve ve çiçeklerle dolu olup, bazen yanlarından kürdeleler sarmaktadır. Bereket boynuzunun içi boş veya dolu olarak gösterilmesinin anlam ve kullanım açısından bir fark yaratmadığı düşünülmektedir⁹⁹. Bu bağlamda, Helios'un tabiatın canlanmasında ve bitkilerin yetişip olgunlaşmasındaki öneminden dolayı antikçağda tarımsal bereketle ilişkilendirilmiş olması oldukça ilgi çekicidir. Nitekim onun bu özelliğini yansıtan φύτιος ve φυτηκόμος (=bitki yetiştiren) gibi sıfatları bilinmektedir¹⁰⁰. Diğer yandan Helios'un "bereket boynuzuyla" tasvir edildiği bazı örnekler de mevcut olup, bunlar güneş tanrısının hem bereket ve bollukla olan bağını görsel anlamda açıkça ortaya koymaları hem de eserimizdeki objenin bir bereket boynuzu olarak yorumlanabilmesi açısından önemlidir. Söz gelimi Roma'da bulunmuş olan ve

Fig. 7

Fig. 6

⁹⁵ Ohlemutz 1940, 85, not 68 krş. *AvP* 8, 2, 248.

⁹⁶ Lochman 2003, 206.

⁹⁷ Şenyurt *et al.* 2005, 117 ve 122.

⁹⁸ Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1031, no. 373 krş. *BMC Alexandria* 50, 413, lev. 3; Christiansen 1988, 168.

⁹⁹ Detaylı bilgi için bk. Civelek 2013, 103 vdd.

¹⁰⁰ Helios'un tarımsal bereketle bağlantısı ve bu yöndeki sıfatları için bk. Jessen 1912, 61, 65, 74; Matern 2002, 101, not 579; Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgelerinde tarımsal bereket açısından önemine işaret eden bulgular için bk. Erten 2007; ayrıca bk. Erten 2009, 121-128 (Epiphaneia); 2011, 193 vd (Hierapolis, Kastabala).

elinde bereket boynuzu, yanında da iki at protomuyla görülen heykelin güneş tanrısını temsil ettiği düşünülmektedir (Fig. 8)¹⁰¹. Helios'un bereket boynuzuyla gösterildiği Anadolu'daki bazı örnekler ise şüphesiz daha da ilgi çekicidir. Bunlardan biri Side'ye ait olan ve Valerianus Iunior dönemine (MS 257-258) tarihlenen bir sikke olup, Helios sol elinde bir bereket boynuzu tutmaktadır (Fig. 9); Lyrbe'ye ait Gordianus dönemine (MS 238-244) tarihlenen sikkelerde Helios'un sol elinde yine bir bereket boynuzu görülmektedir (Fig. 10-11)¹⁰². Eserimizin ait olduğu Phrygia Bölgesi'nde de Laodikeia kentine ait MÖ II. yüzyıla ait bazı sikkelerde ön yüzde Helios ve arka yüzde bereket boynuzunun tasvir edilmesi konumuz açısından önemlidir¹⁰³. Anadolu dışından bazı lahitler üzerindeki mitolojik tasvirler de güneş tanrısını yine bereket boynuzuyla göstermektedir¹⁰⁴. Tanrının tarımsal bereketle olan bağlantısı açıkça bilinmekle beraber bereket boynuzu Helios tasvirlerinde az sayıda yer almakta olup, tanrının bu atribüyle betimlenmesinin Anadolu'ya özgü bir durum olduğu düşünülmektedir¹⁰⁵. Buna karşılık görebildiğimiz kadarıyla *Hosios kai Dikaio*s'un bereket boynuzuyla betimlendiği bir örnek ise henüz bulunmamaktadır¹⁰⁶.

Son olarak eserimizde yazıtlı kısmın hemen altında, yan yana ve yalnızca baş kısımları görülen iki boğa/öküz başı tasviri de bunlarla Helios arasında bir bağlantı kurabilmenin mümkün olması açısından ayrıca ilgi çekicidir. Şüphesiz tarım ve hayvancılığın başlıca geçim kaynağı olduğu bölgede başka tanrılara ait eserlerde de boğa başı tasvirleri vardır¹⁰⁷. Ancak eserimiz Helios ile yakından ilişkili olan *Hosios kai Dikaio*s'a sunulduğundan ve atlı figür de özellikle Helios ikonografisiyle uyumlu olduğundan dolayı önceliği yine güneş tanrısına vermek istemekteyiz. Nitekim Helios'a ait kutsal sığır sürülerine dair yaygın mitolojik anlatımlar bir yana, güneş tanrısı Talos'un boğa şeklinde görüldüğü Girit'te Helios'un da yine bir boğa olarak kabul edildiğine dair bilgiler bu bakımdan anlamlıdır¹⁰⁸. Bu bağlamda Lydia/Thyateira'dan Alexander Severus dönemine (MS 222-235) tarihlenen bir sikkede, üç aslan tarafından çekilen bir arabada görülen Helios'un yanı sıra arabanın her iki yanında altta birer boğa başının cepheden tasvir edilmesi ilginç bir benzerliktir (Fig. 12). Imhoof-Blumer buradaki boğa başlarını Helios'un göksel görünümünün bir yansıması olarak yorumlamakta ve arabaya koşulu aslanların mevsimin en sıcak zamanlarını temsil ettiğini, boğa başlarının ise ilkbahardaki ekinoks ile ilgili olabileceğini düşünmektedir¹⁰⁹. Karia/Knidos'tan MÖ III. yüzyıla tarihlenen bazı sikkelerde de ön yüzde Helios arka yüzde boğa başı tasviri yer almaktadır¹¹⁰. Kilikia/Tarsos'a ait bir sikkede de Mithras'ın ekinokslarla bağlantılı meşhur boğa öldürme sahnesinde Helios bu görevi üstlenmiş şekilde tasvir edilmektedir¹¹¹. Phrygia Bölgesi'nde *Hosios kai Dikaio*s'a sunulmuş başka adaklarda da boğa tasvirlerine rastlanmaktadır.

¹⁰¹ Matern 2002, 98, 230, kat. no. G 32, res. 28.

¹⁰² SNG France 2, no. 509; Matern 2002, 101, not 578, 295, kat. no. M 130 (Side), 296, kat. no. M 151 (Lyrbe); ayrıca bk. Erten 2007, 291 vd. (Lyrbe), 317 vd. (Side),

¹⁰³ Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1023, no. 198 krş. BMC Phrygia, 294, no. 98, lev. 35. 8.

¹⁰⁴ Matern 2002, 186, 277, kat. no. K 1, 279, kat. no. K 11, 280, kat. no. K 16 ve K 17.

¹⁰⁵ Matern 2002, 155 ve 187.

¹⁰⁶ Buluntu yeri İnönü-Kütahya arasında olan *Hosios kai Dikaio*s'a sunulmuş bir eser üzerinde bereket boynuzu görülmekte ancak atlı figürün değil bir kadının elinde tasvir edilmektedir, bk. Rici 1991, no. 26.

¹⁰⁷ Phrygia bölgesinde yaygın olarak görülen bu tasvirlerle ilgili örnekler için bk. Drew-Bear *et al.* 1999.

¹⁰⁸ Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1006 krş. Jessen 1912, 65-66 ve 83-84. Ayrıca Pasiphae'nin bir boğa ile ilişkiye girmesiyle ilgili anlatımlar da boğa biçimli güneş tanrısının inek görünümlü ay tanrıçasıyla olan kutsal evliliğine dair eski inanışlara dayandırılmaktadır.

¹⁰⁹ Imhoof-Blumer 1897, 159-160, no. 31, lev. 6, 18; Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1012, no. 64.

¹¹⁰ Yalouris – Visser-Choitz 1990, 1023, no. 213.

¹¹¹ Erten 2007, 186, 196 vdd.

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

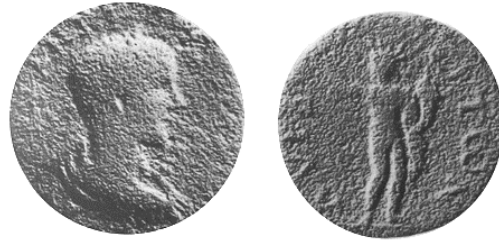

Fig. 11

Söz gelimi Nakoleia yakınlarındaki bir adakta bir adet boğa/öküz başı görülmekte, ancak Helios yazıtta ve ikonografik anlamda yer almamaktadır¹¹². Ancak Dorylaion'dan bir diğer eser konumuz açısından daha ilgi çekicidir, zira bu adakta bir boğa/öküz başı tasvir edilmekte, ayrıca koç boy-nuzları da görülmekte ve *Hosios kai Dikaios*'un yanı sıra Helios da yazıtta yer almaktadır. Yazıtta ayrıca eserimize benzer şekilde insanların sahip oldukları her şey için sunuda bulundukları anlaşılmaktadır¹¹³. Yine Dorylaion yakınlarından, daha önce değindiğimiz Zeus, Helios, Selene, atlı tanrı, *Hosios kai Dikaios*, Herakles ve Hermes'in tasvir edildiği ancak sadece Helios ve Dikaios'un ismen anıldığı bir adakta sabana koşulu halde iki sığır yer almaktadır¹¹⁴. Kütahya Müzesi'nden bir sunakta da, yine adeta Helios'un tarım ve hayvancılıkla ilgili yönünü vurgulamak istercesine ön yüzde Helios ve Selene (Kybele?), yan yüzlerden birinde üzüm demeti, diğerinde ise bir sığır başı tasvir edilmektedir¹¹⁵. Daha önce sözünü ettiğimiz İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki adak üzerinde de *Hosios kai Dikaios*'un yanı sıra yılan, çelenk, üzüm salkımı, bir çift boğa (?) ve başında ışın tacıyla atlı tanrı olarak Helios'un yer alması onun atlı tanrı kimliğiyle tarım ve hayvancılık konularındaki önemine ışık tutması bakımından oldukça ilgi çekicidir¹¹⁶.

¹¹² Ricl 1991, no. 39.

¹¹³ Ricl 1992b, no. 2.

¹¹⁴ Ricl 1991, no. 24.

¹¹⁵ Akyürek-Şahin 2004a, 142 vd., no. 5.

¹¹⁶ Tanrıver 2003, 29 vd.

Bir araya getirmeye çalıştığımız bu ipuçları şüphesiz konuya dair kesin kanıt teşkil etmemekle beraber eserimizdeki atlı tanrı tasvirinin yazıtta adı geçen *Hosios kai Dikaio*s ile güçlü bir kült birlikteliği içindeki Helios olarak yorumlanabilmesi olasılığını güçlendirmektedir. Bu bağlamda, ilgili kısımlarda değindiğimiz Kuzeydoğu Lydia'daki adaklar üzerinde görülen atlı tanrının da yazıtlarda adı geçen *Hosios kai Dikaio*s ile özdeşleştirilmesinin her zaman bir zorunluluk olmadığı söylenebilir. Zira söz konusu tanrıyla güçlü bağları olan Apollon ve Helios'un atlı tanrı kimlikleriyle bu tanımlamaya dahil edilmelerinin önünde bizce bir engel bulunmamaktadır. Ayrıca bu atlı tanrıların *Hosios kai Dikaio*s'a ait eserlerin üst kısımlarında tasvir edilmesi Kütahya/Yaylababa'da Helios'un büst şeklinde de olsa eserlerin alınılıklarında yer almasıyla benzerlik göstermekte ve bu durum belki de *Hosios kai Dikaio*s'un söz konusu tanrının emrindeki daha alt düzeyde bir tanrı oluşuna işaret etmektedir. Diğer yandan zayıf bir olasılık olsa da, eserimizdeki atlı tanrı Kuzeydoğu Lydia adakları göz önüne alınarak *Hosios kai Dikaio*s şeklinde tanımlanmak istenirse ve şayet figürle beraber görülen obje de bir bereket boynuzu ise o takdirde *Hosios kai Dikaio*s'a ait yeni bir atribüden söz etmek gerekecektir.

Fig. 12

BİBLİYOGRAFYA

- Akyürek-Şahin 2004a N. Eda Akyürek-Şahin, "Neue Weihungen für Hosios kai Dikaïos". *Gephyra* 1 (2004) 132-148.
- Akyürek-Şahin 2004b N. Eda Akyürek-Şahin, "Anadolu'da Hosios kai Dikaïos Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)". *ArkSan* 118 (2004) 1-18.
- Akyürek-Şahin 2010 N. Eda Akyürek-Şahin, "Zwei neue Inschriften für Hosios kai Dikaïos". *Olba* 18 (2010) 267-280.
- Akyürek-Şahin 2011 N. Eda Akyürek-Şahin, "Kütahya Müzesi'nden Adaklar". *Arkeoloji ve Sanat* 137 (2011) 115-146.
- AMS *Asia Minor Studien*.
- Anderson 1899 J. G. C. Anderson, "Exploration in Galatia cis Halym". *JHS* 19 (1899) 52-134 and 280-318.
- ANRW *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*.
- AvP *Altertümer von Pergamon*.
- Bayburtluoğlu 2003a C. Bayburtluoğlu, "Arykanda 2002". *Anadolu Akdeniz'i Arkeoloji Haberleri* 1 (2003) 8-10.
- Bayburtluoğlu 2003 C. Bayburtluoğlu, *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer*. Arykanda. İstanbul 2003.
- Bechtel 1917 F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*. Halle 1917.
- Benseler 1911 G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*. Braunschweig 1911.
- BMC *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*.
- BMC Alexandria R. S. Poole, *Catalogue of Alexandria and the Nomes*. Bologna 1964.
- BMC Phrygia B. V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*. Bologna 1964.
- Buckler et al. 1925 W. H. Buckler – W. M. Calder – C. W. M. Cox, "Asia Minor 1924. II. Monuments from Cotiaëum". *JRS* 15 (1925) 141-175.
- Christiansen 1988 E. Christiansen, *The Roman Coins of Alexandria 1-2*. Aarhus 1988.
- Civelek 2013 A. Civelek, "Antik Dönem Sanatında Bereket Boynuzu". *Arkeoloji ve Sanat* 143 (2013) 103-112.
- Corsten 1987 T. Corsten, "Über die Schwierigkeit, Reliefs nach Inschriften zu datieren". *Ist-Mitt* 37 (1987) 187-199.
- Corsten – Ricl 2012 T. Corsten – M. Ricl, "A Dedication to Herakles, Hosios and Dikaïos and Chrysea Parthenos from the Kibyrtis". *Gephyra* 9 (2012) 143-151.
- Delemen 1999 İ. Delemen, *Anatolian Rider-Gods. A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period*. *Asia Minor Studien* 35. Bonn 1999.
- Drew-Bear et al. 1999 Th. Drew-Bear – C. M. Thomas – M. Yıldız Turan, *Phrygian Votive Steles*. Ankara 1999.
- EA *Epigraphica Anatolica*.
- Erten 2007 E. Erten, "Küçük Asya'nın Güneyindeki Helios Kültleri". Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 2007. İ. Ü. Bilimsel Araştırma Projeleri, Proje No: T-41108032004.
- Erten 2009 E. Erten, "Epiphaneia'da Helios Tapınımına Dair Bazı Gözlemler". *Arkeoloji ve Sanat* 132 (Chimaera/George Bean Özel Sayısı) (2009) 121-128.
- Erten 2011 E. Erten, "Hierapolis-Kastabala'da Helios Tapınımına Dair Bazı Gözlemler". Öz-sait Armağanı. Eds. H. Şahin – E. Konyar – G. Ergin, *Mehmet ve Nesrin Öz-sait Onuruna Sunulan Makaleler*. Antalya (2011) 189-211.
- Erten – Sivas 2011 E. Erten – H. Sivas, "Eine Neue Weihung aus Phrygien". *EA* 44 (2011) 185-196.
- Güney 2018 H. Güney, "New Inscriptions from Northeast Phrygia: The Cult of Hosios and Dikaïos". *Gephyra* 15 (2018) 101-117.
- Hanslik 1931 R. Hanslik, "Mennes". *RE* 15.1 (1931) 896.

- Horsley 2007 G. H. R. Horsley, *The Greek and Latin Inscriptions in the Burdur Archaeological Museum*, RECAM 5. Ankara 2007.
- IGR *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.*
- IGSK *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien.*
- Imhoof-Blumer 1897 F. Imhoof-Blumer, *Lydische Stadtmünzen*. Leipzig 1897.
- IPrusa T. Corsten (ed.), *Die Inschriften von Prusa ad Olymum*, 2 vol., IGSK 39-40. Bonn 1991-1993.
- IstMitt *Istanbuler Mitteilungen.*
- İlaslı – Üyümez 2001 A. İlaslı – M. Üyümez, “Anıtkaya Adak Kabartmaları ve Heykelcikleri”. 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 25-27 Nisan 2001 Kuşadası. Ankara (2002) 85-99.
- Jessen 1912 O. Jessen, “Helios”. *RE* 8.1 (1912) 58-93.
- JRS *Journal of Roman Studies.*
- Känel 1990 R. Känel, “Hosios kai Dikaïos”. *LIMC* 5.1 (1990) 542-543.
- Lane 1990 E. N. Lane, “Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor”. *ANRW* 2/18.3 (1990) 2161-2174.
- Lehmler – Wörrle 2006 C. Lehmler – M. Wörrle, “Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi IV: Aizanitica Minora II”. *Chiron* 36 (2006) 45-111.
- LGPN *A Lexicon of Greek Personal Names.*
- LGPN 5A T. Corsten (ed.), *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia, A Lexicon of Greek Personal Names 5A*. Oxford 2010.
- LIMC *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich – München 1981 ff.
- Lindgren – Kovacs 1985 H. C. Lindgren – F. L. Kovacs, *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*. 1985.
- Lochman 2003 T. Lochman, *Studien zu kaiserzeitlichen Grab und Votivreliefs aus Phrygien*. Basel 2003.
- MAMA *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor.
- MAMA 5 C. W. M. Cox – A. Cameron, *Monuments from Dorylaeum and Nacolea*. Manchester 1937.
- MAMA 9 C. W. M. Cox – A. Cameron – J. Cullen, *Monuments from the Aizanitis*. Manchester 1988.
- MAMA 10 C. W. M. Cox – A. Cameron – J. Cullen, *Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberiopolis*. Manchester 1993.
- Matern 2002 P. Matern, *Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des Griechischen und Römischen Sonnengottes*. İstanbul 2002.
- Mc Lean 2002 B. H. Mc Lean, *Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum*, RECAM 4. Ankara 2002.
- Merkelbach – Şahin 1988 R. Merkelbach – S. Şahin, “Die publizierten Inschriften von Perge”. *EA* 11 (1988) 97-180.
- Merkelbach 1993 R. Merkelbach, “Referat. Die Götter Hosios und Dikaïos in Mäonien und Phrygien”. *ZPE* 97 (1993) 291-296.
- Ohlemutz 1940 O. Ohlemutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Gießen 1940.
- Olba *Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları*. Mersin.
- Petzl 1992 G. Petzl, “Ein frühes Zeugnis für den Hosios-Dikaïos-Kult (Ricl Nr. 103)”. *EA* 20 (1992) 143-147.
- Petzl 1999 G. Petzl, “Inschriften aus Phrygien”. *EA* 31 (1999) 95-103.
- RECAM *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor.*
- Ricl 1991 M. Ricl, “Hosios kai Dikaïos. Première partie: Catalogue des inscriptions”. *EA* 18 (1991) 1-70.
- Ricl 1992a M. Ricl, “Hosios kai Dikaïos. Seconde partie: Analyse”. *EA* 19 (1992) 71-103.
- Ricl 1992b M. Ricl, “Hosios kai Dikaïos. Nouveaux monuments”. *EA* 20 (1992) 95-100.

- Ricl 2008 M. Ricl, "Newly Published and Unpublished Inscriptions for Hosios and Dikaios and Their Contribution to the Study of the Cult". Hrsg. E. Winter, *Vom Euphrat bis zum Bosporus. Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag*, AMS 65. Bonn (2008) 563-579.
- Robert 1963 L. Robert, *Noms Indigènes dans L'Asie-Mineure Gréco-Romaine. Première Partie*. Paris 1963.
- SNG France 2 E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum. France 2-Cilicia*. Paris 1993.
- Sterret 1888 J. R. Sitlington Sterret, *The Wolfe Expedition to Asia Minor, American School of Classical Studies at Athens vol. 3*. Boston 1888.
- Şenyurt et al. 2005 S. Y. Şenyurt – A. Akçay – Y. Kamış, Yüceören. *Dağı Kilikya'da Bir Helenistik-Roma Nekropolü*. Ankara 2005.
- Tanriver 2003 C. Tanriver, "A Dedication to Hosios (-on) and Dikaios (-on) from Phrygia". *EA* 36 (2003) 29-32.
- Tuğrul 1964 L. Tuğrul, "Tavşanlı ve Civarından Buluntular". *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 11-12 (1964) 34-50/147-163.
- Yalouris – Visser-Choitz 1990 N. Yalouris – T. Visser-Choitz, "Helios". *LIMC* 5.1 (1990) 1005-1034.
- Zgusta 1984 L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*. Heidelberg 1984.

Online Kaynaklar

<https://epigraphy.packhum.org/>
<http://www.lgpn.ox.ac.uk/>